

Партытыўныя другасныя намінацыі ў беларускай мове

Другасныя партытыўныя (лац. *partitivus* ‘частка’) намінацыі ўтвараюцца па адваротнай мадэлі ў кірунку ад назваў розных прадметаў побыту на часткі цела чалавека. Такія пераносы характарызуюцца асаблівай канататыўнай насычанасцю з адценнем неадабральнасці, насмешлівасці, зневажальнасці, абразлівасці, пагарадлівасці і, як правіла, з’яўляюцца аказіянальнымі. Прэваліруючае становішча сярод адваротных пераасэнсаванняў займаюць двухчленныя структуры, партытыўныя ЛСВ якіх звязаны з назвамі галавы чалавека, яго твару, носа, жывата, ног і рук. Метафарызацыі падвяргаюцца найменні пладоў, караняплодаў, музычных інструментаў, посуду, частак будынкаў, бытавых прадметаў і інш. (Гл. табл. 5.2.1).

Табліца 5.2.1 – Партытыўныя другасныя намінацыі

Слова	Зыходны ЛСВ	Партытыўны ЛСВ	Ілюстрацыі
Баклажан	‘плод сіняга або фіялетавага колеру’	‘твар’	<i>А дзядзечка! А мой ты паважны! Ды ты ў лусты бача Паглядзіся добра: Ці ж можна З гэткамі сінім баклажанам У тэлевізар лезці Так харобра?! (Н.Гілевіч).</i>
Бот	‘абутак’	‘буслінны нага’	<i>Першы вылет маладых буслоў. Ботаў белых зняці не ўдаецца. (М.Сянкевіч).</i>
Бручка	‘караняплод’	‘галава’	<i>Трэба было чым па галаве, па гэтай яго лысай бручцы [даць], каб раскалолася. (В.Адамчык).</i>
Бубен	‘ударны музычны інструмент’	‘галава’	<i>Даўно ён убіў у свой медны бубен думку, што хачу я адабраць ад яго старшынства гэтае. (Х.Шынклер).</i>
Будка	‘пабудова для вартаўніка, паставога і інш.; жыллё для сабакі’	‘твар’	<i>Адзін – гадоў пад сорок яму, з квадратнымі плячыма бамбізна, будка чырвоная, аж блішчыць. (А.Масарэнка).</i>
Бульбіна	‘адзін клубень бульбы’	‘нос, падобны на бульбіну’	<i>На ватоўцыляжсала кудлатая галава з вялікім, тоўстым носам-бульбінай. (В.Праўдзін); Гэта быў галоўны чэкіст з кароткімі вусікамі пад носам-бульбінай. (В.Быкаў).</i>
Галавешка	‘кусок дрэва, які абгарэў або яшчэ тлее’	‘галава’	<i>Колькі ні прасіў яго пусціць да губернатара – хоць ты страляй у яго аблезлую галавешку. (А.Якімовіч).</i>
Гарбуз	‘буйны круглы або авальны плод’	‘жывот’	<i>Усе зірнулі на Арцёма Іванавіча, у якога ўжо выспеў даволі прыкметны гарбуз – жывот. (В.Давыдзенка).</i>
Двукоссе	‘значкі («») для выдзялення простаі мовы, цыгат, загалоўкаў, а таксама слоў,	‘бровы’	<i>Нада мной брывей двукоссе І грудзей двукроп’е. (В.Стрыжак).</i>

	ужытых ва ўмоўным або іранічным сэнсе'		
Двукроп'е	'знак прыпынку ў выглядзе дзвюх кропак, размешчаных адна над другой (:)'	'абрысы грудзей'	<i>Нада мной брывей двукоссе І грудзей двукроп'е.</i> (В.Стрыжак).
Дыня	'круглы (авальны) плод сямейства гарбузовых'	'галава'	<i>«Баязлівец! – злуючыся, падумаў Вісарыён.. – Дарэмна з ім цацкацца. У яго пустая дыня на плячах».</i> (Э.Самуйлёнак).
Засланка	'прыстасаванне для закрывання 'печы'	'спіна'	<i>Ну, і Алесь шараваў яго шырокую, загарэлую засланку (маці кажэ: «Мужчынішча – плечы, як засланка!»).</i> (Я.Брыль).
Застрэшак	'навіслы край страхі'	'густое брыво'	<i>Насуніў густыя застрэшкі броў Ладак Чабоцька.</i> (В.Адамчык).
Кастыль	'мыліца'	'нага'	<i>Чаму ты галавы сабе не збядаў або кастылёў сваіх не пагыкручваў?</i> (Я.Купала).
Кацялок	'невялікі кацёл'	'галава'	<i>Косціка, брат, варыць кацялок.</i> (Я.Колас); <i>Не з тваім русым кацялком даведацца</i> (А.Васілевіч).
Качан	'плод капусты'	'галава'	<i>Бягун, адусюль Пад бярозы стральцы: Мы іх блізі злічым Галоў качаны.</i> (А.Вялюгін).
Качарга	'жалезны прут для перамешвання паліва ў печы'	'нага'	<i>Гуляюць – няхай гуляюць; ты сваімі кацэргамі так не патрапіш.</i> (Я.Купала).
Крэсіва	'кавалак сталі для высякання агню з крэменю'	'твар'	<i>І нават кулак. Так што калі б спусціць катораму другому на крэсіву, успомніў бы родных з таго свету.</i> (С.Баранавых).
Макацёр	'гліняная пасудзіна, у якой звычайна трыцмак'	'галава'	<i>Во, у цябе, Галачка, макацёр не варыць! Ты ж сама ўпэўнілася, што ён дэспат, што яму патрэбна проста баба, каб варыла-мыла, а ён на паходах будзе хадзіць! А цябе нікуды не пусціць!</i> (Л.Адамовіч).
Падстрэшка	'падстрэшак'	'густое навіслае брыво'	<i>І з падстрэшка брывоў вуголлем Вочы яго гарэлі.</i> (С.Блатун).
Ражка	'драўляная пасудзіна ў выглядзе цэбрыка з ручкай'	'тлусты твар'	<i>Ды зірніце вы на гэтага «няўдаку»! Вочы масляныя, як у ката, ражка дык раж-ка! Што ён нам голаў тлуміць!</i> (Г.Далідовіч).
Рэя	'рухомы брус на мачце'	'нага'	<i>Расцягнуўся, лёг салдат, ногі грэе... Падцягні ты крыху, брат, свае рэі!</i> (Х.Жычка).
Стрэшка	'навес'	'чуб'; 'шырокія навіслыя вусы'	<i>Пры дарозе з кошыкам грыбоў Ён стаяў расхрыстаны і босы, Ільняная стрэшка над ілбом, Вачаняты вострыя, як восы.</i> (Х.Гурыновіч); <i>Вузенькая стрэшка вусоў і прадаўгаваты кашчавы твар Абрамчыка нагадалі Русаковічу даўно забытыя партрэты нямецкага фюрэра.</i> (М.Паслядовіч).

Торба	‘невялікі мяшок’	‘галава’	«От ба, от ба, – перадражняе Ўладымера Напрэй, – і галава ў цябе не галава, а часам торба». (М.Лынькоў).
Торп	‘вялікая сцірта, тарпа’	‘твар чалавека, морда’	Трактарыст страшна замацоўкаўся, пакручваючы ля скроні ўказальным пальцам,.. вялікая злосць захлінала яго: «Торп расквашу басурману праклятаму, вантробы павыпускаю!». (А.Ветах).
Фасад	‘пярэдняя галоўная частка будынка’	‘твар’	Уханіў бы плюху на фасад, Паспрачаўся б з лагерным мурлом! (А.Звонак).
Хадулі	‘высокія шасты з прыступкамі, стаўшы на якія можна хадзіць вялікімі крокамі’	‘доўгія ногі’	Міхась засмяўся: «Каму далекавата [ісці], а табе з тваімі хадулямі... » (А.Якімовіч).
Цэбар	‘шырокая драўляная пасудзіна’	‘вялікая галава’	Улан у хаце Баўтрука сядзеў, Пападёршы п’яны цэбар-галаву. (М.Танк); Максім цэбар свой разбіў аб вушак. (І.Шуцько).
Шалі	‘вага з каромыслам’	‘плечы’	Рук не ўскладу на малі тваіх плеч. (Н.Мацяц).
Шнурочки	‘тонкія шнуры’	‘тонкія бровы’	Броўкі ценкі – шнурочки – Долю былі апушчылы. (А.Гарун); Заходзіць такая маладзютка, вясёлая жанчынка, моценькая, загарэлая, з вузенькім шнурочкам броўкаў. (Г.Юрчанка).
Шыльда	‘дошка з надпісам’	‘твар’	«Хаваешся ад людзей... Яно не без прычыны – у цябе ж не твар, а шыльда, дзе ўсё напісана!» – прадаўжала яна. (М.Ваданосаў).

Шырокай семантычнай парадыгмай характарызуецца семантычнае поле ‘вочы’. Грыпкатыўныя метафары рэалізуюцца ў невялікіх кантэкставых сітуацыях і, як правіла, з’яўляюцца сціслымі азначэннямі, індывідуальна-аўтарскімі характарыстыкамі вачэй, акцэнтацыяй увагі на іх выразе, знешняй форме. Часцей за ўсё гэты орган зроку атаясамліваецца з кветкамі, з сінім іх колерам: *А вочы – валюшкі ў жыце.* (М.Лынькоў); *Яе бровы – смоль, а вочы – Васількі жытнёвыя.* (А.Дзеружынскі); *Убачу хустку белую Ў калоссі ля ракі, І шокі загарэлыя, І вочы-васількі.* (А.Русак); *Вочы твае – васількі.* (А.Салавей); *Дзве пралескі – яе вочкі, Ці два ў збожжы васілёчкі.* (Я.Купала).

Для многіх пісьменнікаў традыцыйным лічыцца параўнанне вачэй з пладамі розных дрэў і з ягадамі, актуалізацыя ў кантэксце іх акруглай формы: *Вочы яе былі то спелымі вішнямі, то васількамі.* (З.Бядуля); *Упершыню яна, канешне, Так блізка бачыла касца, Бо у яе вачах-чарэшнях Было здзіўленне без канца.* (А.Сербантовіч); *Блакітам поўняцца яблыкі Славянскіх адкрытых вачэй.* (Я.Янішчыц); *Размяталіся крыламі бровы Над парэчкамі дзіўных вачэй.* (А.Сербантовіч); *Потым вочы называў Спелымі парэчкамі.* (Р.Барадулін); *Вочы – ягадкі лясныя, Свецяць парай аганькоў.* (М.Віняцкі);

Маю хвалююць кроў **Арэхі** воч здзіўлёных Пад тонкім лісцем броў.
(У.Гетманчук).

Фальклорным, народна-паэтычным лічыцца параўнанне вачэй з сонцам і зоркамі: *Вочы твае – дзве бяссонныя зоркі.* (З.Марозаў); *Вочы твае – зараніца, Вусны твае – медуніца.* (У.Міцкевіч); *Вочы, два шэрыя сонцы, цяплейшыя, чым тое, што ў небе.* (Д.Бічэль-Загнетава).

У якасці зыходных ЛСВ для разгорнутых азначэнняў вачэй у радзе выпадкаў выкарыстоўваюцца ЛСВ полісемантаў *вугалёк, студня, ільдзінка, возера*: *Вочы – два блакітных вугалькі – Пад брывамі ўсмешліва яселі.* (С.Гаўрусёў); *Гляджу замілавана, вочы – два вугольчыкі ўначы.* (Р.Баравікова); *Упершыню яна, канешне, Так блізка бачыла касца, Вочы – студні сухія.* (В.Лукша); *Вочы – бліскучыя ільдзіны* (З.Бядуля); *Вачэй бядонныя азёры.* (Г.Бураўкін).

Такім чынам, саматычныя другасныя намінацыі ўтвараюцца па адсаматычнай і партытыўнай мадэлях, дзе найменні частак цела чалавека (жывёлы) у адных выпадках аказваюцца ў зыходнай паняццёвай сферы (крыніцы метафарычнай экспансіі), у другіх выпадках – у новай паняццёвай сферы (выніку метафарычнай экспансіі). Заснаваныя на вонкавападебенчай прымеце, яны характарызуюцца рэгулярнасцю аднаўлення ў розных кантэкставых сітуацыях. Вынікам экспансіі антрапамфічных і зоанімічных саматызмаў з'яўляецца іх замацаванне ў тэрміналагічнай, прафесійнай і наменклатурнай сферах, дзе яны ўтвараюць ёмістыя (часам адкрытыя) семантычныя парадыгмы (*галава, капыта, лапа, крыло, хвост*).

Пераасэнсаванні партытыўнага характару, скіраваныя на чалавека, характарызуюцца асаблівай ганагатыўнай насычанасцю (ярай вобразнасцю, эмацыянальнасцю) і, як правіла, не фіксуюцца слоўнікамі літаратурнай мовы (*кацялок, цэбар, макацер, торба, качарга, бубен, галавешка, кастыль, баклажан, бручка, гэрбуз, качан*). Прэваліруючае становішча сярод адваротных пераасэнсаванняў займаюць двухчленныя структуры, партытыўныя значэнні якіх звязаны з назвамі галавы чалавека, яго твару, носа, жывата, ног і рук.